

Belinszki Eszter

A TÁRSADALMI NEM MINT A KUTATÁS TÁRGYA

Gondolatok egy konferencia kapcsán

Nő és férfi, férfi és nő. A társadalmi nemek kutatása Magyarországon az ezredfordulón. Ezzel a címmel rendezett a BKÁE Társadalmi Nem és Kultúrakutató Központja kétnapos nagyszabású konferenciát. A Központ 2001. májusában alakult Nagy Beáta és Hadas Miklós vezetésével, azzal a céllal, hogy a nemekkel foglalkozó oktatást és kutatásokat koordinálja és továbbfejlessze a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen.

A Központ által szervezett rendezvény több szempontból egyedülálló a magyar tudományos közéletben. A társadalmi nemek (gender) kutatása az 1990-es évek második felétől egyre gyakrabban kerül az érdeklődés középpontjába. Ez lemérhető többek között a tudományos publikációk és egyetemi kurzusok szaporodó számán. Ez a konferencia, Magyarországon elsőként a maga nemében, lehetőséget kínált arra, hogy – az orvostudománytól kezdve a történelmen és szociológián át az irodalomtudományokig – a különböző szakterületek és tudományágak genderrel foglalkozó képviselői széles körben bemutathassák kutatási eredményeiket. A két nap folyamán harminc szekcióban több mint kétszáz előadás hangzott el. Van-e értelme egy ilyen „mamutrendezvénynek”? A tapasztalatok fényében: igen. A nem, legyen szó akár a biológiáiról (sex) vagy a társadalmiról (gender), átfogó jelentőségű minden tudományban, ahol az ember(iség) a vizsgálódás tárgya. Ugyanakkor épp e kérdéskör kapcsán válik nyilvánvalóvá, hogy az egyes tudományágak paradigmái önmagukban mennyire behatárolt lehetőséget nyújtanak a „valóság” leírására. Ily módon a nemek kutatása nem véletlenül az egyik „klasszikus” példája az interdiszciplináris megközelítéseknek már a kezdetektől fogva. Közös kutatások, vagy a kérdésfeltevések és az eredmények megvitatása más diszciplínák képviselőivel lehetőséget kínál arra, hogy az adott tudományterület explicit és implicit alapfeltevéseire és azok elméleti illetve módszertani következményeire reflektálni lehessen, s ezáltal az adatok értelmezésében új perspektívákat is figyelembe lehessen venni.

Az úgynevezett *mainstream* tudomány sajátos kettősséggel viseltetik a nemek irányában. Egyrészt vakság jellemzi a nemek kapcsán (gender blindness), mely gyakran egyfajta univerzalizisztikusnak látszó, de valójában férfiközpontú szemléletmódhoz vezet. A women's studies kezdetén éppen arra irányította rá a figyelmet, hogy milyen gyakran beszélnek a természettudományok az „emberi testről” – értve alatta kizárólag a férfitestet. Mind a mai napig gyakori a gyógyszerek hatásvizsgálatánál, vagy a betegségek tünetcsoportjainak leírásánál, hogy a nemek közötti úgymond biológiai különbségek figyelmen kívül maradnak – bár az orvostudomány vagy a biológia képviselői a test felépítésbeli, hormonrendszerbeli stb. eltéréseiben a két nem közötti esszenciális különbség létét látják igazolva. A nők „láthatatlansága” a társadalom-, irodalom- és történettudományokban szintén kritika tárgyát képezte és képezi az 1970-es évektől. A női életrajzok és életkörülmények leírásai marginalizálódtak a történetírásban, éppúgy, mint a nő alkotók a művészetben vagy a női kutatók szerepe és eredményei a tu-

dományos kutatásban illetve a tudománytörténetben. Az univerzalizmus ellenére megfigyelhető másrészt az a tendencia, hogy orvosi és biológiai kutatások rendszeresen különböző „bizonyítékokkal” szolgálnak a két nem alapvetően más mivoltára, és ezek a „természeti tények” azután, mint legitimációs alapok szerepelnek társadalmi különbségek magyarázatában. Ezek a vizsgálatok gyakran figyelmen kívül hagyják például azt a módszertani kérdést, hogy hogyan is értelmezzük a kutatási eredményeket, ha a két nem közötti átlagértékek eltérése kisebb, mint a nemeken belüli értékek szórása. Egy másik éppoly döntő kérdés, hogy vajon mennyire direkt a kapcsolat természet és a társadalom között, mennyiben létezik biológiai determináció. Ez az ambivalencia számos egymásnak ellentmondó tudományos „tényhez” vezetett, melyek azután, mint nemi sztereotípiák csapódtak és csapódnak le a társadalomban – és gyakorolnak kikerülhetetlen hatásokat az egyének életére. Gondoljunk itt például a munkaerőpiacon megfigyelhető, diszkriminációban megnyilvánuló következményekre!

A társadalmi nemek kutatása (*gender studies*) két dologra hívja fel a figyelmet a mainstream tudományos érveléssel szemben: Elsőként megállapítja, hogy a nem egy központi kategória, mely a társadalmi egyenlőtlenséget strukturálja. A nemi hovatartozás meghatározza az életlehetőségeket és az elérhető társadalmi pozíciók körét, mégpedig úgy, hogy a nők kisebb eséllyel kerülnek magasan dotált, jelentős hatalommal járó, magas státusú helyzetbe, viszont gyakrabban lesznek egyéni és társadalmi erőszak, diszkrimináció áldozatai, jobban fenyegeti őket a kiszolgáltatottság, a szociálisan hátrányos helyzet, az elszegényedés stb. A nemek közötti viszony társadalmi szinten hierarchikus természetű. Továbbá rámutat a *gender studies* arra is, hogy a biológiai és a társadalmi nem (*sex versus gender*) közti viszony összetett, ezért például a biológiai különbségek direkt lefordítása eltérő szociális viselkedésmintákra, vagy az egyenlőtlenségek visszavezetése biológiai gyökerekre, nem lehetséges és félrevezető.

A konferencia értéke nemcsak abban rejlett, hogy sokféle tudományterület képviseltette magát az interdiszciplináris megközelítés útjait egyengetve. Éppoly fontos volt az is, hogy a kifejezetten társadalmi nemek kutatásával foglalkozók mellett olyanok szintén jelen voltak mint előadók illetve mint hallgatók, akik a témával mind ez ideig alig kerültek közelebbi kapcsolatba, tehát inkább a *mainstreamet* reprezentálják. Ez a „keveredés” nagyon lényeges, a „gettósodás” elkerülése okán. A nyugati országok tapasztalatai azt mutatják, hogy a *women's* vagy *gender studies* intézményesülése ugyan számos előnnyel járt, például az anyagi források és az infrastruktúra kiépítése (professzúrák, kurzusok, szakirányok stb.) terén. Azonban ahhoz is vezetett, hogy a témában kutatók maguk között maradtak. Saját szakfolyóirataikban egymásnak írnak, konferenciák „női szekcióiba” elkülönülve vitatják meg saját és mások kutatási eredményeit, melyek így csak nehezen találnak utat a tágabb közönséghez. Véleménycsereére a mainstreammel kevésbé kerül sor. Ez mindkét fél számára negatív következményekkel, mégpedig elsősorban a tudományos perspektíva beszűkülésével jár.

A bezáródás azt a politikai veszélyt is magában hordozza, hogy egy tudományba ágyazott „réteg-érdekképviselő” látszatát keltheti: A nőekkel vagy a nemek társadalmi jelentőségével foglalkozó kutatások, főként, ha a társadalmi egyenlőtlenséget hangsúlyozzák munkáikban, könnyen a „férfiellenesség” vádjával szembesülnek. A „feminizmus” negatív konnotációi és az ezektől való elhatárolódás végigkísérték a vitákat ezen a konferencián is. A feminizmust szélsőséges férfigyűlöletnek vagy férfivé válási

vágnak interpretáló vélemények figyelmen kívül hagyják, hogy az extrémításoktól eltekintve a nőmozgalom alapvetően a nemek közötti esélyegyenlőség megvalósítását tűzte ki célul. Egy olyan társadalom felépítése, amely nem szűkíti be a nemi hovatartozás alapján az életlehetőségeket és az egyének önmegvalósításának útjait, s azonos esélyeket kínál minden tagjának céljai megvalósításában, egyaránt érdeke nőknek és férfiaknak.

Egy harmadik szempontból is fontos esemény volt ez a rendezvény, éppen sokszínűsége okán: A tudományos szakemberek mellett politikai intézmények képviselői és társadalmi érdekképviseleti szervezetek, mozgalmak tagjai is jelen voltak. A nőpolitika az államszocializmus idején diszkreditálódott fogalommá vált. Kutatási eredmények azt mutatják, hogy már akkor jelentős részben inkább retorikai fordulatként vagy ideológiai közhelyként szerepelt a politikai színpadon, mintsem a döntéshozatal fontos elemeként. A nemek viszonya, az esélyegyenlőség vagy a főleg nőket érintő társadalmi problémák nehezen találtak és találnak helyet a rendszerváltás utáni politikai agendában, nemcsak kormányzati és pártpolitikai szinten, hanem a civil mozgalmak kereteiben is. Ennek okai sokrétűek, kifejtésük túlvezetne a jelen írás keretein. Ugyanakkor nemcsak azért lenne fontos a nemek témájával a társadalmi érdekképviseletekben és a politikai döntési folyamatokban behatóbban foglalkozni, mert a közelgő EU-csatlakozással az ilyen irányú elvárások nemzetközi szinten is jobban artikulálódnak, hanem azért is, mert komoly társadalmi problémák – például a népességcsökkenés, az elszegényedés, a munkaerőpiaci nehézségek, a családon belüli erőszak, a prostitúció stb. – gyökereikben éppen a nemek viszonyának és egyenlőtlenségének kérdését érintik. A tudományos kutatási eredmények megismertetése és recepciója egy fontos lépés ahhoz, hogy ezek visszacsatolása a politikai döntéshozatalban megtörténjen. Másrészt figyelmet kell szentelni a társadalmi nem-kutatás és a civil társadalmi mozgalmak, mint például a különböző női illetve férfi egyesületek, vagy a meleg és leszbikus érdekképviseleti szerveződések, közösségek viszonyának is. A konferencia megnyitó kerekasztal beszélgetésének témája éppen azt a kérdést feszegette, mennyiben mozgalom és mennyiben tudomány a *gender studies*, hol a határ mozgalom és tudomány között. Túlzás lenne azt állítani, hogy ezen a konferencián egy *gender* témájú tudomány-politika-civil társadalom diskurzus épült volna ki. Ez az elvárás egy kétnapos úttörő jellegű rendezvénnyel szemben irreális volna. Egyes szekciókban és egyes témaköröknél csírájában kialakultak hasonló beszélgetések, jelezve, hogy az igény minden oldalon fennáll. A konferencia tapasztalatai alapján érdemes lesz azon elgondolkodni, hogyan lehetne az eszmecserét jobban kiszélesíteni, milyen intézményi keretek kínálkoznak a folytatásra, és mit jelenthet ez az esélyegyenlőség politikájára nézve. Különösen fontossá válnak ezek a kérdések az úgynevezett *gender mainstreaming* kapcsán, mely nézőponttól függően mint fenyegető rém, vagy üdvöztető megoldás foglalkoztatja (vagy éppen nem) a kutatókat, civil mozgalmakat és politikai ágenseket egyaránt.

Lévai Katalin szociológus, a Foglalkoztatási és Munkaügyi Minisztérium Esélyegyenlőségi Főigazgatója A tabuk megtörése című megnyitó előadásában arra mutatott rá, hogy a nemek közötti viszonyok jelentős változásokon mentek keresztül, és egyes területeken az egyenlőtlenségek csökkenése tapasztalható. A szekciókban bemutatott kutatási eredmények azt mutatják, hogy egyfelől ténylegesen megfigyelhetőek változások, másfelől ezzel egyidejűleg, a hagyományos nemi szerepminták

továbbra is kikezdetlenek. Ugyan a férfiak jelenléte a szülőszobán elterjedt, a fiatal férfiak tudatossága talán növekszik az apa szerepet illetően, ezzel párhuzamosan azonban a háztartási munka terhei továbbra is szinte kizárólag a nőkre hárulnak a családban. A nők képzettség terén ugyan „behozták” a férfiakat, de karrierlehetőségeik még mindig jóval behatároltabbak. A konferencia előadásai számos hasonló példával szolgáltak. Mindez azt mutatja, hogy a társadalmi nemek problematikája összetett és szerteágazó. A kérdés, hogy van-e esélyegyenlőség, van-e nemi diszkrimináció, nem válaszolható meg egyszerűen igennel vagy nemmel. A figyelmet sokkal inkább érdemes a folyamatra irányítani, és azon gondolkodni, hol, milyen összefüggésekben, milyen módon válik a nem relevánssá, hol vannak egyenlőtlenségek, hol csökkennek, és miért.

Egy ilyen terjedelmű rendezvényről igen nehéz beszámolót írni. Nyolc párhuzamos helyszínen zajlottak szekciók, tehát szorgalmas résztvevőként is a konferencia legfeljebb egy nyolcadát lehetett figyelemmel kísérni, ami így is kis híján húsz előadást jelentett. Némi vigaszt csak a szervezők ígérete nyújtott, hogy az elhangzott referátumok szövege az Interneten hozzáférhető lesz, illetve egyes szekciók munkájáról gyűjteményes kötetek fognak megjelenni. Ezért ebben a cikkben nem ragadtam ki egyes témákat, hanem megpróbáltam átfogó képet nyújtani a kétnapos konferenciáról.

Hogyan tovább? A résztvevők többsége egyetértett azzal, hogy a publikációk mellett a személyes véleménycsere folytatása kívánatos. Az egyes szekciókban, például a homoszexualitással, a történelemmel, vagy a nemi sztereotípiákkal foglalkozóban mutatkozó nagy érdeklődés jelzi, hogy van közönség további workshopok, előadássorozatok, konferenciák számára. Egy ilyen további rendezvény fontos témája lehetne véleményem szerint az a kérdés, hogy mit is jelent valójában a társadalmi nem a tudományos kutatásban. Az elméleti alapok pontos leírása és a – sokszor csak implicit – alapfeltevések reflexiója elősegítené az eredmények értelmezését és az esetenként megfigyelhető ellentmondásosságok tisztázását.